

“ƏSLİ VƏ KƏRƏM” DASTANINDA TƏSƏVVÜF İDEYALARININ ƏKSİ

Məhəbbət dastanları folklorumuzun böyük bir hissəsini əhatə etməklə yanaşı, bir sıra mifoloji ünsürləri, xalq adət - ənənələrini, təsəvvüf dünyagörüşünü və bir çox dərin məsələləri özündə birləşdirir. Buna görə də daim tədqiqat obyektı olan məhəbbət dastanlarının ədəbiyyatımızda xüsusi rolu vardır. Bildiyimiz kimi, belə dastanların bir çoxunda quruluş, süjet eynidir. Məhəbbət dastanları, bir qayda olaraq ustadnamə ilə başlayıb duvaqqapma ilə bitir (3, s.471). “Əslı və Kərəm” dastanının fərqliliyinə gəldikdə isə abidənin duvaqqapma ilə deyil, cahannamə ilə bitməsinin səbəbi xoşbəxt sonluqla deyil, qəhrəmanların ölümü ilə sonlanmasıdır. Təsəvvüf baxımından dastana nəzər yetirdikdə Əslı və Kərəmin eşqinin ilahi eşq olduğu, Kərəmin bir haqq yolçusu olduğu aydındır. Bu səbəbdən də belə fikirlərin dərinliyini izah etmək üçün dastanın bəzi hissələrinə nəzər salaq:

Dastanın başlanması bir çox məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, ənənəvi başlanğıcdır. Mahmudun və Məryəmin dünyaya nəzir – niyazla gəlməsi, hələ uşaqlıqda atalarının bir – birinə söz

verməsi, böyüyüb 15 yaşına çatdıqdan sonra sonra Mahmudunbağda Məryəmi görməsi və ona aşiq olması ilə hadisələr başlayır. Aşıqların deyişməsindən sonra Mahmud özünə Kərəm, Məryəmə isə Əsli adını verir. Fikrimizcə, bu adlar da təsadüfi seçilməyib. Adların mənasına baxsaq, “Kərəm” adının “lütf” , “Əsli” adının isə “təməl” , “bir şeyin təməlini yaradan” mənasını verdiyini görürük (9). Buradan Kərəmin Allahın lütfü olduğu, Əslinin isə onun ilahi eşqi üçün, haqq yolunda atdığı ilk təməl addım olduğu məlum olur. Onların ilk deyişməsində Əsli Kərəmə deyir:

Ağam Kərəm, paşam Kərəm, yan Kərəm,
Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm(1, s.12)

Sanki, bu misralar Kərəmin öz eşqi yolunda mübarizələr aparacağına, onun üçün min cür əzab çəkəcəyinə və sonda yanib kül olacağına işarə idi.

Dastanda olan maraqlı motivlərdən biri də “sərv ağacı” motividir ki, biz buna tez – tez təsəvvüf ədəbiyyatında rast gəlirik. Kərəm Əslini sərv ağacı altında görür, bu ağacla dərdləşir, hətta Əslisi gedən zaman sərv ağacına sığınır. Mənasına müraciət etdikdə isə artıq bu motivin dastandakı mövqeyi aydınlaşır. Sərv ağacı insan həyatının doğumdan ölümə qədər var olma cəhdlərinin və vəhdətin simvoludur. Yarpaqlarının göyə doğru qalxması cənnətə qovuşma arzusunun əks etdirir. Hər zaman yaşıl olması isə ölümsüzlüyə işarədir (8, s.39).

Kərəm Əslidən ayrı düşən zaman üsyan etmir, bu ayrılığın Allahdan gəldiyini, əzab-əziyyətə qatlaşmağa hazır olduğunu deyir:

Əcəb ayrı düşdüm nazlı yarımdan,
Yolunda keşdiyim canü sərimdən.
Yazıldı bizimçin Mövla Kərimdən,
Aşiq görək min bəlaya tuş olsun (1, s.20).

Bu ideyalar təsəvvüfdə də belədir. Aşiq sevgisinə qovuşmaq üçün çəkdiyi əzabdan şikayət etmir. Bu yolda ona dərd də, qəm də, kədər də xoşdur. Bunu anlayan aşiq artıq ilahi eşq yolçusudur, dərvişdir. Buna dastanlarda “haqq aşığı” deyilir. Bu ifadənin dərinliyinə gedən zaman, “haqq aşığı” ndən gəldiyinin şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, aşiq sənətinin təsəvvüflə sıx bağlı olması ilə əlaqədar fikirlər vardır. Bildiyimiz kimi, aşıqlar tez-tez təxəllüslərdən istifadə etmiş, özlərini “miskin” , “dəli”, “qul və s. adlandırmışlar. Bu sözlər tanrı qarşısında bəndə acizliyini göstərir, aşığın tanrının qulu olduğunu bildirir. Aşiq vücutla vəhdətə girməyincə, allaha qovuşmayınca özünü qul adlandırır. Eynilə “aşiq” sözünün “aşiq” sözündən yaranması da bu fikirlər arasındadır (4, s. 131-132). Dastanda isə haqq aşığı olmağı bacaran qəhrəman artıq vəhdəti – vücutun mərhələlərini keçməyə başlamışdır. Maddi dünya nemətlərinin bir heç olduğunu, əsl olanın mənəvi eşq olduğunu, məcazi eşqin ilahi eşqə gedən bir körpü olduğunu idrak etmişdir.

Məhəbbət dastanlarında rast gəldiyimiz motivlərdən biri də şərəbdır. Ancaq bu şərəb adi şərəb deyil, eşq şərəbidir. Bu simvolik içki adi insanın “vergillilər” statusuna keçməsinə təmin edən vasitədir. Yusifi Züleyxaya qovuşduran şərəbdır. Bunu Kərəmin də dilindən eşitməyimiz təsadüfi deyildir:

Sürəhilər dolsun, saqi yürüsün,
İçək badə, içək bizə nuş olsun (1, s.21).

Dastanda Kərəmin Əsliyə müraciəti də diqqətimizi cəlb edir. Onun dilindən tez – tez “xan” , “xanım” . “Əsli xan” ifadələrinə rast gəlirik:

Aşdı getdi qarlı dağın ardına,
Xan Əslim yadıma düşdü, ağlaram.
Heç təbiblər çarə etməz dərdimə,
Xan Əslim yadıma düşdü ağlaram (1, s.73).

Sufi sözlükdə bunun izahına rast gəlirik:

“Bir gün Çingiz xan hər kəsi öz ətrafına toplayır və deyir ki, mən xanlar xanı Çingiz xanam, hamınızın xanıyam - sonra isə arvadını göstərərəksöyləyir – bu isə mənim xanımdır” (7, s.39). “Əsli və Kərəm” də də eyni mənada işləndiyini düşünürük ki, bu da maraqlı epizoddur.

Bildiyimiz kimi, məhəbbət dastanlarının süjetində olan mərhələlərdən biri də qəhrəmanın aşiq oldudan sonra haqq aşığına çevrilməsidir. Belə bir fikir də var ki, Kərəm buta almamışdır, bu səbəblə də, haqq aşığı deyildir. Onun sonda ölümü də məhz bununla əlaqəlidir. Lakin bu bir qədər

məntiqə sığmayan məsələdir. Çünki burada əsas məsələ aşiqin məşuqunu hansı yolla tanıması deyil, onun arxasınca getməsi, onun üçün əzab - əziyyətlə qatlaşmasıdır. Dastan təsəvvüf ideyalarının daha zəngin olması ilə digərlərindən seçilir. Sonda hər iki qəhrəmanın bir olaraq, bütün olaraq ölməsi (sufizm baxımından qovuşması) vəhdəti – vücud fəlsəfəsinin prinsiplərindəndir. Məhz atəşdə yanaraq kül olmaları, hər ikisinin külünün bir – birinə qarışib vəhdət olması bizə pərvanənin şam ətrafında yanib kül olmasını xatırladır. Pərvanənin yanması öz həçliyini qəbul etməkdir, “mən” dediyin varlığını buraxıb eşqdə qeyb olmaqdır. Özünü sevdiiylə arandan çəkib çıxarmaqdır. (Ariflər belə deyər: “Sən çıxınca aradan, qalır səni yaradan”). Mənliyini dərk etmək və ən əsası özünü tərk etməkdir. Kərəm də öz sevgilisinin ətrafında dönmə - dönmə yanan, yandıqca bir o qədər də eşqinə qovuşan salik idi. Bu səbəblə də, onların “mənən qovuşması” sonu qaçılmaz olur. Fikrimizcə, bu dastanın sonunun “faciəvi son” adlandırılmasitam doğru deyildir. Kamil insana çatmaq ideyasına tam yaraşan bir sonudur. Çünki sonda, kamil insana, arifə məxsus bir qovuşmaq görürük.

Kərəm Əslini axtarmaq üçün yola düşdükdən sonra bir çox yerlərdən keçir, buradakı insanlardan, durnalardan, dumandan, dağdan, obadan sevdiiyinin sorağını alır. Tiflis, Balıca, Çaloba, Bəyazıd, Van, Ərdəhan və s. kimi yerlərdən keçən hər dəfə Əslini tapmaq ümidi ilə coşub – daşan Kərəmin qarşısına bir çox gözəllər çıxır. O, hər dəfə bu gözəlləri vəsf etsə belə, yenə Əslidən danışmağa başlayır, ondan bir xəbər eşitmək istəyir:

Bənzər Əslim cənnətdəki huriyə,
Ah çəkəndə dağlar, daşlar əriyə.
Dərdli Kərəm bu yollarda çürüyə,
Yolçunu yolundan eylər bu gəlin (1, s.38)

Qeyd edək ki, Tiflisdə qəhvəxanaya gələn zaman Kərəmə başqa qızla evlənməsini söyləsələr də, atası ona başqa gözəllər göstərsə də, o, hər dəfə belə deyir: “Mən öz Əslimi tapmalıyam”. “Əsli və Kərəm” bir çox məhəbbət dastanlarından (“Novruz və Qəndab”, “Məhəmməd və Güləndam”, “Şah İsmayıl” və s.) bununla fərqlənir ki, o ancaq Əslini sevir, ancaq ona qovuşmaq istəyir, dəfələrlə gözəl qızlarla rastlaşsa belə, onları vəsf edir və Əslini soruşur. Həqiqətən də, bu dastanın ideyasının dərinliyini göstərir. Aşiq vəhdətə yalnız üzündə ilahi eşqin təcəllisini gördüyü məşuqla qovuşa bilər.

Kərəm özündəki dəyişikliyi hiss edir, yolunun haqq yolu olduğunu dərk edir və artıq özünü Məcnuna bənzətməyə başlayır:

Mən nə idim, nə oldum,
Cismim tük gətirdi, Məcnuna döndüm (2, s.122).

Dastanda daha çox toxunulan məsələ din ayrı - seçkiliyidir. Əslinin gəvur qızı, Kərəmin müsəlman olması hamını maraqlandırsa da, bu onlar üçün önəm daşımır. Variantlarda Əsli bəzən erməni qızı, bəzən gürcü qızı olaraq göstərilir. 10553 nömrəli cügdə təsadüf edilmiş bir qoşma da var ki, bu qoşma dastanın “Şeyx Sənan” əfsanəsinə çox yaxın olduğuna işarədir.

Sənan təkə oda atdım Quranı,
Donguz güddüm ələ aldım əsanı.
Tərk etdim Mehdini, tutdum İsanı,
Məscidim olubdu kəlisə mənim (6, s.302).

Vəhdəti – vücudda din ayrılığı yoxdur. Eşq dastanlarına görə haqq aşiqliyi elə uca məqamdır ki, onun nə məzhəblərə, nə də dini ayrı seçkiliyə ehtiyacı var. Din haqq gedən doğru yoldur. Ölülər və dirilər seriyasından çıxan aşiq din yolunu çoxdan keçib, hüsnü-Mütləqə qovuşmağa can atır. Eşq könüldədir. Aşıqlərə görə müsəlmanı, kafiri yaradan uca Allahın yeri də könüldür. Yalnız və yalnız “kamil insan”, “eşq” anlayışları vardır. Mövlanənin bu sözləri yerinə düşərdi - “Yenə gəl, yenə gəl, hər nə isən yenə gəl. Kafir olsan da, atəşə inansan da, bütə inansan da yenə gəl. Bu bizim dərgahımız ümitsizlik dərgahı deyil, yüz dəfə tövbəni pozmuş olsan da yenə gəl” (10).

Dastanın sonuna yaxın bütün dünya nemətlərini atan, yalnız eşqinə inanan Kərəmi görür və bunu onun dilindən eşidirik:

Tək bircə yarımı mənə versələr,
Bu fani dünyada malı neylərəm?

Bir imdad olursa, mövladan olsun,
Qeyrinin verdiyi malı neylərəm? (1, s.45).

Kərəmin bütün əsər boyu müraciət etdiyi, dərdləşdiyi durna, badi – səba və könül kimi üç əsas obyekti var. Durna və badi – səba şifahi xalq ədəbiyyatında, könül isə daha çox klassik ədəbiyyatda diqqətimizi cəlb edən obyektədir (6, s.305-307). Kərəm öz könlünü belə izah edir:

Bir məhəlləsində yeddiilər, beşlər,
Bir məhəlləsində bəzircan işlər.
Bir məhəlləsində doqquz dərvişlər,
Bir məhəlləsində piran əyləşmiş.

Sanki hər misrası bizə vəhdəti - vücudun bir mərhələsini xatırladır. Birinci misra şəriəti, ikinci misra mərifəti, üçüncü misra təriqəti və son misra isə həqiqəti izah edir. Şəriət və mərifət mərhələlərindən sonra gələn təriqətdə artıq insan özünü dərk etməyə başlayır, idrakının qabığı qırılır, dərvişə dönür və öz yolunu seçir. Sonuncu mərhələ olan həqiqətdə isə, kamilləşən, dünya nemətlərindən uzaqlaşan, nəfsindən arınan insan qovuşma, vəhdət olma mərhələsinə gəlir və burada artıq “mən və sən” yoxdur (5, s.94). Düşünürük ki, “piran” sözü “pir” sözü ilə əlaqəlidir ki, bu da artıq “hər şeyi dərk edən müdrik insan” mənasını verir.

“Əsli və Kərəm” dastanı öz sevgisi uğrunda aylarla, illərlə dolanan, onu hər gördüyü yerdə sonsuz ümidlə axtaran, eşqi üçün pərvanəyək yanıb küll olan Kərəmin və vəfalı aşiqini böyük məhəbbətlə və səbrlə gözləyən, sevdinin ölümünə dözə bilməyib onun küllərindən küll olan Əslinin və daha qısa desək, küllərindən bir – birinə qovuşaraq haqqa çatan Əsli və Kərəmin hekayəsidir. Bir çox variantlarda fərqli epizodlara rast gəlsək də, dastanın ümumi məğzi, ideyasının dərinliyi və kəskinliyi eynidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. 5cildə, II cild. Bakı: “Lider” nəşriyyatı. 2005, 448 s.
2. Heydərov E.İ. “Əsli – Kərəm” dastanı və alban mədəniyyəti. Bakı: “Səda” nəşriyyatı. 2007, 208 s.
3. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: “Elm və Təhsil”. 2012, 600 s.
4. Qasımlı M.P. Ozan – Aşiq sənəti. Bakı: “Uğur”. 2011, 304 s.
5. Mütəhhəri Ş. İslami elmlərlə tanışlıq. 3 cildə / III cild. Tehran: “Sədra” nəşriyyatı. 2010, s. 94-96
6. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə / II cild. Bakı: “Kitab aləmi”. 2011, 440 s.
7. Öztekin H.A. Sufi sözlük, müsbət kelimələr arşivi. I cild. İstanbul: “Hayykitab”. 2018, 271 s.
8. R. Kankal. Türk kültüründe servi ağacı. TR dergisi. İstanbul: “TR editör”. 2019, s. 35-41.
9. http://www.vaybee.de/tuerkische_name.html
10. <https://onedio.com/haber/mevlana-sozleri>

XÜLASƏ

"Əsli və Kərəm" dastanları sevgi dastanları arasında xüsusi yer tutur. Bu dastan sufi fikirlərinin zənginliyi ilə fərqlənir. Buradakı sevgi əzəmətli və müqəddəsdir. Dastanda vəhdəti-vücud fəlsəfəsinin izləri aydın görünür. Dastan müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır.

Açar sözlər: məhəbbət dastanları, “Əsli və Kərəm” dastanı, təsəvvüf, ilahi eşq, vəhdəti-vücud fəlsəfəsi

Rəyçi: dos. Məhəmməd Məmmədov